

О. І. Колич

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
здобувач, асист. кафедри теорії та філософії права

ГЕНЕЗИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛЕМІЧНОЇ ТЕЧІЇ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ

© Колич О. І., 2016

Проаналізовано історичні умови становлення полемічної течії. Розглянуто причини прийняття Берестейської унії та її наслідки для українського суспільства кінця XVI – початку XVII століття. Здійснено аналіз впливу полемічної боротьби на формування філософсько-правових ідей в Україні.

Ключові слова: Берестейська унія, полемічна література, філософсько-правові ідеї, природне право, рівність.

Е. И. Колыч

ГЕНЕЗИС УКРАИНСКОГО ПОЛЕМИЧЕСКОГО ТЕЧЕНИЯ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫХ КОНЦЕПЦИЙ

Проанализированы исторические условия становления полемического течения. Рассмотрены причины принятия Брестской унии и ее последствия для украинского общества конца XVI – начала XVII века. Проанализировано влияние полемической борьбы на формирование философско-правовых идей в Украине.

Ключевые слова: Брестская уния, полемическая литература, философско-правовые идеи, естественное право, равенство.

O. I. Koluch

THE GENESIS OF THE UKRAINIAN POLEMICAL FLOW AND ITS IMPORTANCE FOR THE FORMATION OF THE PHILOSOPHICAL-LEGAL CONCEPTS

The article analyzes the historical conditions of the polemical current formation. The causes of the Brest Union adoption and its consequences for the Ukrainian society at the end of XVI – the beginning of the XVII century are analysed. It analyses the impact of the polemical struggle on the formation of the philosophical and legal ideas in Ukraine.

Key words: the Brest Union, the polemical literature, philosophical and legal ideas, natural law, equality.

Постановка проблеми. Проблематика Берестейської унії 1596 року посідає значне місце не лише у вивченні історії українського народу, але і польського та російського. Історичний аспект унії та її наслідків висвітлений у великій кількості наукових праць. Проте у питаннях унії історики не можуть дійти однакових висновків та поглядів, і визначення ролі цієї важливої події для України досі є спірним, оскільки це питання являє собою конгломерат як релігійних, так і національних та політичних проблем.

Зокрема, однією із актуальних проблематик є дослідження філософсько-правових ідей у полемічній літературі та вплив полемічної течії на формування вітчизняної філософії права.

Мета роботи – проаналізувати причини утворення полемічної течії, її розвиток та вплив полемічної літератури на формування філософсько-правових ідей в Україні.

Стан дослідження. Полемічну літературу, а також передумови та наслідки Берестейської унії досліджено у наукових працях культурологів (Б. Білик), істориків (П. Білоус, Е. Вінтер, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Т. Земерова, Н. Полонська-Василенко, М. Семчишен, І. Скирда), філософів (Я. Бондарчук, О. Мальчевський), політологів (С. Гелей, С. Рутар, О. Юристовський), а також правників. У статті проаналізовано роль полемічної літератури у розвитку філософсько-правових ідей в Україні, а відтак – для подальшого державотворення та правотворення.

Виклад основних положень. Ідея унії не була новою, і уже в XI ст. робили спроби об'єднання церков, які розділилися у 1054 р. на католицьку та православну.

Наприкінці 1589 р. або на початку 1590 р. єпископ Львівський Гедеон Балабан перший порушив питання про унію. Наслідком таємної конференції у Белзі у 1590 р. був лист до короля, в якому єпископи заявляли про свою згоду визнати владу папи. Справу зберігали у великій таємниці, і навіть не всі єпископи знали про переговори з королем [11, с. 387–389].

Найвагоміші причини укладення унії такі: ідея об'єднання церков та християн після розколу 1054 р.; українські єпископи розраховували на зрівняння у правах православних та католиків у складі Речі Посполитої; унія повинна була сприяти зміцненню зв'язків із Польщею та зменшенню впливу Москви; православні єпископи були незадоволені втручанням братств у справи Церкви; вище православне духовенство прагнуло звільнитися від підпорядкування східним патріархам, які дедалі більше підтримували братства; верхівка православного духовенства прагнула рівності із католицькими єпископами, які мали право засідати в сенаті та підпорядковувалися Папі Римському, і лише частково королю; керівництво Речі Посполитої вважало віру інтегративним чинником, який зміцнює державу, і вбачало в унії перехідний етап до чистого католицизму.

Ініціаторами укладення унії з українського боку стали православні єпископи Гедеон Балабан та Іпатій Потій, а також впливові українські магнати. У жовтні 1596 р. в Бересті було проведено церковний собор для обговорення питання унії, й на цьому соборі відбувся розкол православної церкви, Г. Балабан відмовився від ідеї унії й підтримав князя К. Острозького в його виступах проти створення об'єднаної церкви. Проте перешкодити оформленню унії вони не могли. Зміст Берестейської унії (1596 р.): 1. Православна і католицька церкви об'єдналися в греко-католицьку (уніатську). 2. Уніатська церква зберігала православні обряди, церковно-слов'янську мову, право на митрополічу та єпископські кафедри, право на одруження нижчого духовенства. 3. Уніатська церква визнавала зверхність Папи Римського, учення католицької церкви. 4. Уніатське духовенство зрівнювалося в правах із католицьким, звільнялось від сплати податків. 5. Шляхта та міщани, які прийняли унію, також зрівнювалися в правах із католиками, набули права обіймати посади в державних і міських урядах [8, с. 87].

Внаслідок укладення унії утворилася Українська греко-католицька церква, яка стала своєрідним гарантом національної ідентичності українців та чинила опір покатоличенню. Унія започаткувала боротьбу православних із греко-католиками, а релігійні суперечності в українському суспільстві загострилися. Обіцяного зрівняння прав православних та католиків в результаті унії не відбулося.

Становище Української православної церкви після підписання Берестейської унії 1596 р. погіршилося. Церква розкололася на уніатську, яку визнавав польський уряд, та православну, яка фактично стала напівлегальною: король Сигізмунд III видав універсал, відповідно до якого та частина православного духовенства, яка не прийняла унії, була поставлена поза законом. Новоствореній греко-католицькій церкві передавалася частина майна православної церкви, зокрема, самі церкви та монастирі. Приходські школи закривали. Відбувалося обмеження прав православної шляхти та міщан, яким заборонялося працювати у магістратах.

Починалося велике протистояння, що перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент порозуміння, на символ розбрату, ворожнечі й насильства. Унія не об'єднала Україну, а навпаки, роз'єднала її [2, с.189].

Варто зауважити, що українське суспільство сприйшло унію доволі неоднозначно. Православні вважали унію інструментом покатоличення й опиралися їй ще декілька століть. Проте унія покликана була гарантувати збереження української церкви у складі Київської митрополії, а також забезпечити управлінську, культурну та обрядову автономію. Тому унія мала також і багато прибічників. Симпатія до унії у деяких представників українського суспільства підсилювалася також у зв'язку із важким становищем Православної церкви, спричиненим залежністю від Константинопольського патріархату, який залежав від Туреччини, а також утворенням у 1589 р. Московського патріархату, який хотів підкорити собі Східну Європу.

Посилення релігійного гніту викликало могутній протест з боку різних верств українського суспільства [3, с. 43]. В умовах політичного і віросповідного протистояння на українських землях з'явилася потреба відстоювати інтереси українців тими новими засобами, які досі були майже недоступними – гласністю, зверненням до громадської думки. Розгорнулася літературно-публіцистична творчість національно-політичного і церковно-релігійного змісту [13, с. 45]. Українське суспільство поділилося на дві частини, які протистояли одна одній у релігійних питаннях та вподобаннях, і одним із безпосередніх наслідків цього стало утворення полемічної течії у літературі.

Полеміка першого десятиліття після Берестейського собору мала велике значення тому, що вона уточнила характер, глибину розходження між православ'ям та католицизмом, а також протестантизмом [1, с. 171]. Полемічна література здебільшого торкалася питань релігійного життя, реформи церкви, але в контексті цих проблем порушувалися і політичні питання [5, с. 29]. Філософсько-правова думка в Україні у період після Берестейської унії розвивалася у двох основних напрямках: критично-теологічному, або власне полемічному: І. Вишенський, З. Копистенський, П. Могила, І. Потій, П. Скарга, Г. та М. Смотрицькі, В. Суразький, Х. Філалет та інші; та культурно-освітньому: І. Борецький, Л. та С. Зизаній, Ю. Рогатинець, К. Ставровецький. Звичайно, цей поділ є доволі умовним, оскільки велика частина духовенства не відмежовувала себе від світського світогляду Відродження та Реформації, а майже всі світські особи були віруючими і їхня діяльність відбувалася відповідно до релігійних канонів та заповідей. Варто зауважити, що світські думки щодо тогочасних суспільних процесів висловлювали і духовні особи. Всередині теологічного напрямку також виділилися два напрями: з одного боку до полеміки долучились противники унії та реформ Православної церкви (І. Вишенський, С. Зизаній, З. Копистенський, П. Могила, М. Смотрицький, Х. Філалет), а з іншого – прихильники церковної унії (І. Потій, П. Скарга).

Зародження полемічної боротьби між католиками та православними, а згодом – і уніатами, відбулося незадовго до укладення Берестейської унії. Розпочалася ця боротьба із суперечок про те, яка віра є істинною, а яка – схизматичною, тобто розкольницькою. У 1586 р. вийшов твір католика-поляка Бенедикта Гербеста “Вклад віри римської церкви”, а у 1587 р. – польського римо-католицького священика Петра Скарги “Про єдність Церкви Божої”. У цих творах містилась нищівна критика Православної церкви, у діяльність якої тиранічно втручаються візантійські імператори, а також висловлювались докори вищому духовенству через зарозумілість. Вихід із важкого становища Православної церкви П. Скарга вбачав у єднанні з Римом. Мислитель вважав католицьких єпископів прямими посередниками між Богом та людьми, за якими вірні повинні смиренно іти та не допускати навіть думки про критику їхніх дій. На фоні боротьби із православ'ям П. Скарга торкнувся і деяких інших питань, не пов'язаних з релігією. Одним із таких було питання мови. Теолог писав, що ще не було академії, де би філософія, богослов'я, логіка чи інші вільні науки викладалися слов'янською мовою. Із такою мовою неможливо стати ученим. Звідси і неуктство, і хибні погляди.

П. Скарга своїми трактатами змусив православних діячів-письменників заглибитися в історію, розвиток громадської думки, щоб на належному рівні вести полеміку, засвоюючи водночас художній досвід європейської культури. сприяючи збереженню національної та релігійної самобутності. Візантійська ідеологічна і культурна парадигма вступила в суперечність із західноєвропейськими світоглядними та естетичними орієнтирами [2, с.195].

Першою відповіддю П. Скарзі був “Ключ царства небесного” Герасима Смотрицького, написаний у 1587 р. та “Про єдину істинну православну віру” 1588 р. Василя Суразького. Мислителі захищали догми Православної церкви та критикували інститут папства, а також новий григоріанський календар.

Фактично в один час на арені полемічної боротьби з’являються дві видатні постаті: уніат Іпатій Потій та православний діяч Стефан Зизаній. У 1595 р. вийшов трактат І. Потія “Унія альбо виклад артикулів до з’єднання греків з костелом ромським нез’єднаних”. Мислитель описував становище руської церкви та взаємини між духовенством та мирянами. У своїх творах І. Потій висвітлював власне прагнення відновити колишню єдність греків та Риму, і вбачав у цьому спасіння християнської релігії загалом.

У відповідь на полемічний трактат І. Потія опубліковано твір “Казання” (1595 р.) С. Зизанія, у якому український мислитель захищав Православну церкву та критикував папу римського.

Можна зробити висновок, що із самого початку полемічного протистояння, ще до прийняття Берестейської унії, вже було порушено низку проблемних питань, стосовно яких згодом розпочалась полемічна боротьба.

У жовтні 1596 р. у м. Бересті було паралельно проведено два собори: уніатський та православний. Спільного собору уніатів та православних так і не відбулося. Хоч обидві сторони приїхали у Берестя, проте консенсусу щодо спільного засідання не досягли. 8 жовтня розпочалися два собори. Кожен із них проголосив свою легітимність та засудив відступників. Україна поділилася на два табори: православний та уніатський. Саме у процесі пошуку відповіді на запитання про те, який Собор був легітимний, і виникла полемічна література.

Прийняття Берестейської унії не принесло бажаного спокою та об’єднання церков. Польський уряд та король фактично визнавали лише уніатську церкву. Проте відразу після прийняття унії уніати зіткнулися із відкритою ворожнечою з боку польського духовенства та керівництва. Королівський універсал від 15 грудня 1596 року взагалі не згадує про право уніатських єпископів засідати у Сенаті, хоча це питання порушував навіть папа і звертався із ним до короля.

Невдовзі після Берестейського синоду виявився весь трагізм української Уніатської церкви. Коли поляки побачили, що Берестейська унія не виправдала їхніх надій і що українці не тільки не стали поляками, але навіть не зробились кращими громадянами польської держави, вони втратили всякий інтерес до цієї унії [4, с. 72]. Проте це призвело до того, що українська Католицька церква не стала пов’язаною із польським урядом, а стала головним заборолом української народності проти колонізації. Це вона, власне, й врятувала Галичину від національної смерті [7, с. 33].

Як зазначає Михайло Грушевський, “православні, виступаючи з цілою силою проти унії, підчеркували більше поважання своє до католицької церкви, як старої, організованої, опертої на традиціях, ніж до уніатського новотвору. З католицької сторони дуже недобрим оком дивилися на змагання уніатської єрархії відмежувати свою церкву від латинської, забезпечити уніатській церкві самостійне і рівнорядне становище з латинською, як другої католицької церкви Польщі-Литви... Синоди 1643 і 1644 р. винесли ряд постанов, назвичайно ворожих для уніатського духовенства, які йшли всупереч всім розпорядженням і бажанням римської курії... На Синоді 1643 р. латинське духовенство постановило, що уніатські єпископи не повинні претендувати на права і прерогативи єпископів латинських... Воно забороняло уніатському духовенству жадати десятин від уніатської людности і стримувати її від давання латинському духовенству” [6].

Після двох берестейських соборів 1596 р. на початку 1597 року виходить книга П. Скарги “Описання і оборона собору руського Берестейського”. Ця праця за богословським змістом наближена до попереднього трактату “Про єдність Царства Божого” (1596 р.), і у ній автор доводив легітимність уніатського собору.

Не залишалися осторонь і представники православної сторони. У 1597 р. виходить один із найвизначніших полемічних творів “Апокрисис” Христофора Філалета. Автор відтоював чинність православного собору та вважав греко-католицьких єпископів відступниками. На нашу думку, значення “Апокрисису” полягало не лише у його богословсько-теологічному змісті. Автор твору чітко висловлював свою громадянську позицію, а також захищав права простого народу.

Мислитель відстоював думку про рівність усіх людей незалежно від станової приналежності. Відповідно до принципу рівності Х. Філалет тлумачив відносини між монархом та народом як такі, що повинні ґрунтуватися на нормах природного права, добровільній згоді та нормах права. Тому дії монарха та влади повинні відображати волю народу та прагнення підданих. Необхідною умовою могутності та сили держави Х. Філалет вважав неухильне дотримання законів вищими органами влади та гарантію прав та свобод народу і кожної людини. І навпаки, нівелювання прав та свобод підданих, норм закону, зловживання владою підривають державу та ведуть до її занепаду. Це, своєю чергою, призводить до незадоволення населення, переростає в обурення. Піддані мають право захищати свої свободи. Якщо український народ поки що обмежувався лише вимогами, то продовження порушення його прав може мати наслідком збройне повстання, і у цьому вина можновладців. Отже, Х. Філалет поставив вимогу забезпечення справедливого закону, якого повинні додержуватися як монарх, так і народ.

Х. Філалет, спираючись на теорію природного права громадян, договірного походження держави і принцип обмеження монархічної влади законом, заперечував усякий абсолютизм як світського монарха, так і Папи Римського [13, с. 49].

Як бачимо, релігійна проблематика у Х.Філалета нерозривно пов'язана із суспільно-політичною. Для мислителя основним було питання суспільно-політичних наслідків релігійних подій та відносин.

Найрадикальніші погляди на суть Церкви та шляхи виходу із кризи висловлював афонський чернець Іван, який був родом із Вишні на Галичині. Іван Вишенський є автором палких послань до єпископів, які покинули батьківську віру, та до своїх земляків. У своїх творах мислитель висвітлює причини духовного та морального занепаду на українських землях. Своєрідною відповіддю на трактати П. Скарги та І. Потія були твори “Поради щодо очищення Церкви Христової” та “Писання до утекших від православної віри єпископів”, які вийшли відразу після прийняття Берестейської унії.

Творчість І. Вишенського являє собою сукупність послань, діалогів, звернень. Ці твори відзначалися демократизмом та радикальністю ідей. У центрі уваги філософа – людина та її реальні, прості життєві проблеми та переживання.

Мислитель виступав за забезпечення рівності кожної людини, і на основі цього принципу виділяв такі принципи соборності церкви, як безпосередньо рівність, смирення, щедрість, доброзичливість, недопустимість пихатості; рівність церков, які управляються колективно (соборно) та визнають над собою владу Христа. Мислитель критикував як абсолютну духовну владу (тобто владу Папи), так і абсолютну владу світських правителів. І. Вишенський критикував усю ієрархію феодального суспільства. Оскільки Бог вищий від усіх королів та правителів, то правитель вищий від своїх підданих лише завдяки владі, якою наділив його Господь. Одержавши від Бога владу, глава держави не має права користуватися нею на власний розсуд, бо цим порушує Божі закони. Владу надає Господь не для того, щоб чинити беззаконня та свавілля, а для того, щоби втілювати у життя Його закони та святу волю. З цієї позиції І. Вишенський висловлює своє бачення правосуддя та судової системи: суд повинен охороняти закон, права та свободи громадян.

У 1599 р. опубліковано твір “Антикризис” І. Потія, який був відповіддю на “Апокризис” Х. Філалета. У 1608 р. виходять “Єресі” та “Гармонії” І. Потія, за які їх автора критикували православні.

У православному таборі у цей час виділяються нові видатні особистості, такі як Мелетій Смотрицький та Захарія Копистенський.

Навидатнішим твором М. Смотрицького став “Тренос, або плач єдиної святої вселенської апостольської Східної церкви” 1610 р. У першій частині твору автор від імені православної церкви звертається до тих, хто залишив батьківську віру, зокрема до єпископів, які перейшли на сторону унії. У наступних частинах М. Смотрицький спростовував погляди католицьких та уніатських діячів, детально аналізував відмінності у догматах та обрядах у церквах. На закінчення автор подав катехизм православного віровчення.

У 1619–1622 рр. виходить “Палінодія, або книга оборони” З. Копистенського, що стала своєрідною реакцією православних на релігійні проблеми. Мета твору – забезпечити та узагальнити розуміння православними причин та наслідків Берестейської унії для Київської митрополії. З. Копистенський у своєму творі збирає докази на користь православ'я, водночас намагається

довести хибність унії та католицизму. Свою думку автор аргументує із богословського та історичного ракурсів.

У першій чверті XVII ст. релігійна полеміка, що так активно вирувала на зламі століть, як форма боротьби зникала, поволі набуваючи ознак богословсько-апологетичних досліджень кожної зі сторін окремо. Суперечка перейшла на рівень догматичних розбіжностей між християнським Сходом та Заходом. Очевидно, іншого результату полемічної боротьби за тих умов годі було й чекати [13, с. 53–54].

В українській літературі XVI–XVII ст., окрім релігійної проблематики, були відображені проблеми суспільно-політичні та державно-правові. Провідні українські діячі, які висловлювали свої погляди не лише у літературних трактатах, але і під час просвітницької роботи у братствах, школах та вищих навчальних закладах, проповідували ідеї, які відповідали на нові запити українського народу. Так, Х. Філалет був прихильником республіканського державного устрою. З. Копистенський відстоював право козаків на участь у вирішенні державних та церковних питань. І. Борецький розглядав козацтво як силу, що може захистити та відстояти інтереси українського народу. Стефан та Лаврентій Зизанії закликали народ боротися із несправедливістю, вимагали права на свободу совісті, вважали необхідністю відокремлення церкви від держави, дотримувались гуманістичних позицій та розглядали людину як найвищу цінність.

У 1632 р. митрополит Петро Могила заснував Києво-Могилянську академію, яка здійснила вагомий внесок у становлення та розвиток української філософсько-правової, філософської та політичної думки. Києво-Могилянська академія виникла на базі Київської братської школи, заснованої у 1615 р. Київським братством. У 1632 р. Київська братська школа об'єдналася із Лаврською школою, в результаті чого утворилася Києво-Братська колегія. Після прийняття Гадяцького трактату 1658 р. колегії надавався статус академії, і під назвою Києво-Могилянська академія заклад діяв від 1659 до 1817 року. Академії судилося стати спадкодавницею фактично усіх українських вищих навчальних закладів через її випускників та викладачів.

У стінах академії зібралися провідні українські науковці та мислителі, громадські діячі, духовенство, просвітники. Зразком для академії стали західні церковні колегії, проте за організацією навчання заклад був загальнонаціональним вишем, де навчалися представники усіх прошарків українського суспільства та іноземці.

Особливе значення у тогочасних умовах мало вивчення філософії, історії, права. Це сприяло осмисленню й узагальненню традицій духовного життя, піднесенню та розширенню гуманістичних засад [13, с. 55].

Важливе місце серед діячів Києво-Могилянської академії займає Петро Могила. Мислитель був прихильником ідеї національно-визвольної революції в Україні та відновлення української державності. Мрією П. Могили була незалежна від Росії та Польщі Україна, на чолі якої має бути високоосвічений володар, який дбає про громадян, освіту, законність, мирну зовнішню політику. Правитель повинен бути відданим християнином, який отримав владу від Бога та звітує перед ним, а також прислуховується до думки Церкви.

П. Могила є автором приблизно двадцяти полемічних та богословських творів, серед яких “Амфологіон”, “Євхологіон”, “Православне сповідання”, “Зібрання короткої науки про артикули віри православних кафеолічних християн”, “Літос” та інші. Мислитель виступив з ідеєю реформації та вдосконалення Православної церкви, підвищення освітнього рівня духовенства, а також запропонував укладення “Універсальної унії”, тобто православно-уніатського Собору, функцією якого повинно було стати примирення українського народу та забезпечення єдності української Церкви.

Збільшення наукового потенціалу Києво-Могилянської академії, а відтак – її впливу на українське суспільство не могло залишитися непоміченим. Влада Російської імперії, намагаючись укріпити свої позиції та зміцнити російську державу, пропонує викладачам та випускникам Академії високі урядові та церковні посади. Подаючи певне місце у державній ієрархії, такі люди не могли постійно займати нейтральні суспільно-політичні позиції, і з часом змушені були висловлюватися на підтримку тогочасного політичного режиму. Такі мислителі доволі активно розвивають державно-правову та філософсько-правову проблематику, зокрема, висловлюють ідеї

стосовно того, якою повинна бути монархія, як повинні бути організовані стосунки держави та Церкви тощо, чим істотно збагатили українську філософсько-правову думку. У цьому плані доволі яскравою була діяльність Феофана Прокоповича і Стефана Яворського.

С. Яворський стояв на позиціях захисту інтересів і авторитету Православної церкви, висловлювався проти можливості підпорядкування церковної влади адміністративному апарату. Вважав, що у державі церковна та світська влада повинні бути рівноправними. Після переїзду до Москви митрополит С. Яворський наполегливо та послідовно обстоював ідею необхідності забезпечення рівноправності церковної та світської влади, а також їхньої співпраці задля добра держави. Мислитель дав змогу Петру I зрозуміти те, що імперія великою мірою своїм успіхом зобов'язана Церкві, і Церква може допомагати втіленню у життя реформ, якщо уряд її підтримуватиме.

Схожої думки щодо статусу Церкви у державі дотримувався Ф. Прокопович. У 1705 р. мислитель написав історичну драму “Володимир”, в якій змальовує картину хрещення Русі та висвітлює значення християнства для українського суспільства. У творі прослідковується виражена патріотична спрямованість, Київ філософ трактує як “другий Єрусалим”.

На основі вчень західноєвропейських мислителів, зокрема Томаса Гоббса та Гуго Гроція, Ф. Прокопович розробив низку філософсько-правових і державно-правових концептів. Мислитель був прихильником природного права та теорії суспільного договору. На відміну від Т. Гоббса, який вважав, що людина є злою від природи, а людське суспільство перебуває у постійному стані війни всіх проти всіх, Ф. Прокопович висловлював думку про те, що людська совість є найбільшим даром природи, і саме вона змушує людину творити добро. Божий замисел разом зі здоровим глуздом, а також злом та зовнішніми загарбниками спонукали людей до створення держави, головним завданням якої є забезпечення, охорона та захист прав, свобод та інтересів людини. Громадяни держави повинні підкорятися монархові та дотримуватися законів. Саме на цих принципах ґрунтується теорія освіченого абсолютизму, яку розробив Ф. Прокопович. У творі “Правда волі монаршої” (1722 р.) автор висловлює своє бачення політичного ідеалу – абсолютна монархія, на чолі якої самодержавець, “філософ на троні”.

Загалом до нас дійшло близько 140 полемічних творів. Із них майже 80 написали уніатські та католицькі діячі та близько 60 – православні. Полемічна література являє собою не лише певний етап розвитку українського писемства, але й філософії, і, зокрема, окремий етап розвитку філософсько-правової думки.

Важко переоцінити значення полемічної течії для українського суспільства. Незважаючи на утиски та експансію, українці у літературно-публіцистичній формі змогли довести власну самобутність, ідентичність, наявність національної ідеї, а згодом – піднятися на національно-визвольну боротьбу, у якій власна ідеологія мала далеко не останнє значення.

Що тяжчим ставав польський гніт, то більше український народ виявляв свою волю звільнитися від нього. Селянські повстання, що їх підтримували козаки, були для Польщі страшною пересторогою, якої вона не зрозуміла, не врахувала зростання значення козацтва. Наступ польської держави, всебічне зміцнення впливу польської культури, згідливе ставлення поляків до української культури, “хлопської” віри, “хлопської” мови – все це не сприяло денаціоналізації й масовій асиміляції, властивих народам, які визнають свою меншовартість, а навпаки: під тиском сильніших сусідів український народ загартовується до боротьби за своє національне “я”, не втрачає своєї національної самосвідомості і, за невеликими винятками, не зрікається своєї національності, хоч за цю твердість доводилося дорого платити – відмовою від політичних та громадянських прав. Український народ рішуче бореться за свою Церкву, за своє право, за свою мову [11, с. 421].

У ході боротьби проти унії Українська православна церква формується як національна, а її науковими, культурними та освітніми осередками стають братства та братські школи, Острозька академія, Києво-Могилянська академія.

В організації шкіл і поширенні освіти не відставали і католики-уніати. Київський митрополит Іпатій Потій, що сам був високоосвіченою людиною, заснував католицьку колегію у Вільні та католицьку школу в Бересті. Митрополит Венямин Рутський вживав заходів у 1624 р., щоб

заснувати руську семінарію, з якої вийдуть кадри освіченого духовенства. Щоби популяризувати навчання серед широких народних мас і наблизити їх до розуміння обрядів, українці-католики видають книжки, шкільні підручники мовою, наближеною до народної. Активну роботу в цьому напрямі розгорнули о. Василяни, які в 20–30-ті роки XVII ст. мали вже 20 монастирів і майже стільки ж шкіл. Однією з передумов розвитку семінарії В. Рутський вважав заборону переходити на латинський обряд. Митрополича семінарія в Києві, хоч і не виконала свого завдання так, як це планував її ініціатор і єпископат уніатської Церкви (“щоб до неї з усіх частин Русі люди шляхетського стану і грецького обряду посилали своїх хлопців для навчання добрих наук і своєї рідної віри, що в ній народились”), але залишилася як інституція, що в кращих обставинах стала б для українських католиків тим, чим стала Могилянська Академія для православних [12, с. 125].

Як зазначає О. Мальчевський, православ'я загалом українці трактували як рідну віру, що відрізняла їх від представників інших етносів (передусім мусульман-татар і поляків-католиків). А після Берестейської унії православний традиціоналізм певною мірою сприяв розмежуванню між українцями та білорусами. Відбулася трансформація православ'я в українську національну релігію – релігію, що сприяла національній консолідації. Цій трансформації значною мірою сприяв союз православного традиціоналістського духовенства з козацтвом, що склався в 10–20-ті роки XVII ст. Козацтво в той час фактично стало провідною соціальною силою українського націогенезу, а православне духовенство надавало цьому процесові релігійно-ідеологічне забезпечення [10, с. 124].

У науковій літературі, передусім православного спрямування, прийняття ієрархами унії розглядали як акт не лише церковної зради, а й національної. Саму ж унію трактували як засіб покатоличення й ополячення українців, мовляв, вона слугувала перехідним містком між православ'ям та католицизмом. Однак, на думку сучасних дослідників, такий підхід не зовсім коректний. Звичайно, з боку католиків, справді, були такі наміри та сподівання. Але не в православних владик, які пішли на унію. Вони відстоювали свої корпоративні інтереси, що були не менш національними, ніж корпоративні інтереси української шляхти, міщанства чи козацтва. Проте уніати, творячи руську (фактично українську) церкву, незалежну від східних і московських патріархів й автономну в межах католицької церкви, зіткнулись з різкою протидією політично активних верств українського суспільства. Претендуючи на національне лідерство, вони вбачали в посиленні позицій церковної ієрархії обмеження сфер своїх впливів [9, с. 83].

Варто зауважити, що більшість представників українського суспільства сприймали уніатів як зрадників, відступників батьківської віри. Тому та частина українців, що підтримали унію, постійно повинні були доводити свою національну належність до руського народу і те, що вони не ополячилися. Так, православне духовенство, ідучи на унію, вимагало збереження звичного для українців обряду та традицій.

Показово, що уніати дуже чітко розділяли московський народ, тобто росіян, і народ руський, під яким розуміли жителів українських земель. Принаймні українські православні традиціоналісти не відмежовували себе так різко від росіян. Врешті-решт, це привело їх до так званої “малоросійської ідеї”, яка передбачала єдність східнослов'янських земель у межах єдиної Русі. Уніати ж таку єдність заперечували і розглядали Русь як окрему етнічну, конфесійну та політично автономну одиницю, яка повинна орієнтуватися на католицький Захід [9, с. 84].

У результаті прийняття Берестейської унії та виникнення полемічної літератури істотно активізувалось національно-культурне життя в Україні. Виникла низка ідей, прогресивних для формування національної свідомості. Однією із таких була ідея поліконфесійної держави і нації, тобто чи національну приналежність визначає віра.

Загалом, представники уніатського духовенства були прихильниками ідеї демократизації нації. Проте цю тенденцію стримували тогочасний стан конфесійно-політичної боротьби, адже у прихильників унії не було такої розширеної демократичної бази, як у православного духовенства, прибічниками якого були міщани, шляхта та козацтво. Ці обставини змушували уніатів визнати, що вони не є єдиними представниками Русі-України, і їхня конфесія не є обов'язковою ознакою приналежності до української нації. Отже, завдяки унії в Україні формується нове прогресивне уявлення про можливість функціонування поліконфесійного суспільства.

Висновки. У кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні розгортається ідеологічна боротьба між представниками православної та уніатської церков. Твори православних та уніатських авторів, у яких обговорювалися проблемні релігійні питання, що виникли у результаті об'єднання церков Берестейською унією 1596 р., отримали загальну назву – полемічна література.

Погляди науковців на передумови, наслідки, роль і значення Берестейської унії до наших днів залишаються доволі полярними. Тому ми спробували критично оцінити внесок у розвиток української філософсько-правової думки представників як уніатської, так і православної частини українського суспільства.

Сама ідея об'єднання церков не була новою для українського народу. На нашу думку, задум створення єдиної української Церкви був доволі конструктивним не лише у релігійному плані, але також і для українського державо- та правотворення. Адже на релігійному ґрунті неодноразово відбувалися розколи всередині українського народу, стикалися антагоністичні сили, що неминуче призводило до знесення української держави та її дестабілізації, а інколи – навіть до розбалансування суспільства та його глибокої кризи, що ставало особливо небезпечним в умовах іноземної експансії.

Підписання Берестейської унії 1596 р. не дало бажаних наслідків. Навпаки, ситуація ще більше ускладнилася, в українському суспільстві стався розкол. Та частина українців, які перейшли на бік унії, вбачаючи у ній шлях до релігійної самостійності, зіткнулася із ворожим ставленням та несприйняттям консервативної, православної частини. Так розпочалося релігійне протистояння, яке перейшло у палку полеміку.

Проте релігійне протистояння мало не лише негативні для українського суспільства наслідки. Полемісти на засадах гласності почали відстоювати інтереси українського народу, його самобутність, ідентичність, віру та права. Кожна зі сторін, намагаючись зміцнити власні позиції, дбала про збільшення свого впливу через сприяння розвитку освіти, а також через побудову шкіл. Вищезазначені тенденції відіграли важливу роль не лише для тогочасного суспільства, але і для подальшого розвитку української держави, культури та науки. На нашу думку, полемічна течія дала поштовх для нового, ренесансного піднесення у розвитку філософсько-правових ідей та уявлень про державу і право.

1. Білик Б. *Культурологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* / Б. Білик – К.: КНИГА, 2004. – 408 с.
2. Білоус П. В. *Історія української літератури XI–XVIII ст.: навч. посіб.* / П. В. Білоус. – К.: ВЦ “Академія”, 2009. – 424 с.
3. Бондарчук Я. *Боротьба К.-В. Острозького з Берестейською унією 1596 року* / Я. Бондарчук // *Наукові записки [Національного університету “Острозька академія”]. Сер.: Філософія.* – 2008. – Вип. 4. – С. 37–45.
4. Вінтер Е. *Візантія та Рим у боротьбі за Україну* / Едуард Вінтер; пер. з нім. – Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1944. – 222 с.
5. Гелей С. Д. *Політологія [текст]: навч. посіб.* / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – 8-е вид. перероб. та доп. – К.: “Центр учбової літератури”, 2012. – 348 с.
6. Грушевський М. *Історія України-Руси. Т. VIII. Розділ VIII.* – К., 1995. – 856 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur80803.htm>
7. Дорошенко Д. *Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу* / Дмитро Дорошенко. – Берлін: друкарня Е. Віхнера, 1940. – 71 с.
8. Земерова Т. Ю. *Історія України* / Т. Ю. Земерова, І. М. Скирда. – Х.: ФОП Снівак В. Л., 2012. – 832 с.
9. Мальчевський О. *Формування національної свідомості представниками УГКЦ (кінець XVI – перша пол. XVII ст.)* / О. Мальчевський // *Тези звітної наукової конференції філософського ф-ту.* – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – Вип. 5. – С. 83–86.
10. Мальчевський О. М. *Культурологічні аспекти українського націогенезу (XVI – перша половина XVII ст.)* / О. М. Мальчевський // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Філософ. науки.* – 2006. – Вип. 9. – С. 117–126. – С. 124.
11. Полонська-Василенко Н. *Історія України: у 2 т. Т. 1 До середини XVII століття* / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – 640 с.
12. Семчишен М. *Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу* / Мирослав Семчишен. – 2-ге вид., фототип. – Київ: Друга рука; Ростов на Дону: Феникс: Грампус Ейт, 1993. – 550 с.
13. Юристовський О. І. *Нарис історії політичної думки: навч. посіб.* / Орест Юристовський. – Львів: ОліС-плюс, 2001. – 272 с.